

- ⁵⁰ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов / П.Ф. Лаптин // Вопросы историографии в высшей школе (Всероссийная конференция преподавателей историографии истории СССР и всеобщей истории университетов и педагогических институтов. Смоленск, 31 января – 3 февраля 1973 г.). – Смоленск, 1975. – С. 221; Лаптин П.Ф. Историографические элементы в лекционном курсе истории средних веков на исторических факультетах педагогических институтов (из опыта работы Каменец-Подольского пединститута) / П.Ф. Лаптин // Средние века. – М., 1966. – Вып. 29. – С. 315.
- ⁵¹ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов. – С. 226.

Summary

The article elucidates the major milestones of life and work of the well-known Ukrainian scientist, professor of Kamianets-Podolsky pedagogical institute P. F. Laptin.

Key words: *pedagogical institute, science, education, faculty.*

Одержано 9 листопада 2012 р.

УДК 001(477)(092)

С.А. Копилов

АКАДЕМІК Е.О. КОСМІНСЬКИЙ І ДОЦЕНТ П.Ф. ЛАПТІН: ШТРИХИ НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ

У статті за листами видатного російського історика-медієвіста академіка Е.О. Космінського до українського історіографа П.Ф. Лаптіна, які вперше вводяться до наукового обігу, реконструйовані взаємини цих вчених, що тривали упродовж середини 40-х – 50-х років ХХ ст.

Ключові слова: *П.Ф. Лаптин, Е.О. Космінський, взаємини, епістолярій, листи, вчений.*

Написати статтю про Петра Флоровича Лаптіна нас спонукала дата 24 грудня, що нагадала про сторіччя від дня народження відомого українського історіографа, бо все менше й менше залишається людей, учнів, особливо колег, які мали можливість спілкуватися з цією незвичайною людиною, вченим і педагогом. Колишні студенти, які слухали його лекційні курси, здебільшого самі тепер вкриті сивиною та сповнені життєвим і науковим досвідом, дуже жалкують, що в ті далекі злиденні роки ні аудіо-, ні відеоапаратури не було, щоб зберегти для нащадків ці хвилини і години лекторського натхнення. Втім цю прогалину компенсують наукові праці та епістолярні матеріали – найважливіші історіографічні джерела для вивчення життя та діяльності науковців, епохи, в якій вони жили і працювали. Попри двоїсте ставлення окремих дослідників до епістолярних джерел, насам-

перед через суб'єктивний характер представленої в них інформації, вони як результат творчої діяльності людини розкривають її інтелектуальний світ, індивідуальний життєвий досвід, взаємини з іншими людьми й навколишнім світом.

У статті на підставі листування дійсного члена АН СРСР професора Е.О. Космінського і доцента П.Ф. Лаптіна розкриваються взаємини цих двох непересічних учених упродовж середини 40-х – кінця 50-х роках ХХ ст. Використані епістолярні матеріали та інші документи з особистого архіву П.Ф. Лаптіна зберігаються в родині його молодшого сина Юрія Петровича, який люб'язно дозволив авторові статті ними користуватися, за що висловлюємо йому вдячність.

Євген Олексійович Космінський (1886-1959) не був учителем Петра Флоровича Лаптіна (1912-1986) у конкретному значенні, хоча саме його вченого він вважав «своїм учителем». Петрові Флоровичу пощастило слухати доповіді Євгена Олексійовича, отримувати від нього поради, спілкуватися і спостерігати за ним у різних ситуаціях.

Для того, щоб зрозуміти, як доля об'єднала наукові інтереси цих двох вчених, з'ясуємо кілька відправних моментів.

Першим моментом був час. Події, про які йтиметься, відбувалися після середини минулого століття, зокрема у 1946-1958 роках.

Другим моментом був предмет наукових зацікавлень двох істориків, а саме наукова діяльність російського медієвіста М.М. Ковалевського та європейський історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Одразу зауважимо, що географічно і Є.О. Космінський, і П.Ф. Лаптін перебували тоді в різних місцях. Євген Олексійович постійно мешкав у Москві, де в 1934–1949 рр. (з невеличкою перервою в 1941-1943 рр.) очолював кафедру історії середніх віків Московського університету, з 1936 р. був також співробітником Інституту історії АН СРСР, у 1947-1952 рр. очолював там сектор історії середніх віків, а потім аж до своєї смерті – сектор візантиністики. З 1942 по 1959 р. він був відповідальним редактором головного друкованого органу радянських медієвістів – періодичного збірника «Средние века», з 1947 по 1959 р. – «Византийского временника». У 1927 р. Є.О. Космінського обрали членом-кореспондентом англійського товариства економічної історії, в 1939 р. – членом-кореспондентом, в 1946 р. – дійсним членом АН СРСР, а в 1955 р. – почесним членом Британської історичної асоціації і почесним членом Оксфордського університету. В 40-х роках Є.О.Космінський написав серію статей про російських дореволюційних медієвістів, у яких, не дивлячись на панівне в той час загальне зневажливе ставлення до буржуазної історіографії, переконливо довів великий внесок у науку істориків М.М. Ковалевського, П.Г. Виноградова, І.В. Лучицького, М.І. Карєва, О.М. Савіна, Д.М. Петрушевського, Р.Ю. Віппера та ін., значущість їх традицій і для радянської медієвістики.

Петро Флорович працював на посаді викладача (1945-1950), доцента (1950-1951) Київського і Житомирського педагогічних інститутів, а з 1951

по 1986 р. доцента (1951, 1956-1973), виконувача обов'язків завідувача кафедри (1952-1956), професора (1973-1983), професора-консультанта (1983-1986) кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Упродовж усіх років своєї педагогічної діяльності він викладав студентам історію середніх віків, а паралельно аналізував питання общини в працях представників російської позитивістської школи медієвістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Третім моментом є обставини знайомства молодого історика з одним із «безсумнівно найвизначніших російських медієвістів»¹. У листуванні вчених немає інформації, яка б могла пролити світло на це питання. Аналізуючи текст листа Є.О. Космінського до П.Ф. Лаптіна від 4 травня 1946 р., гіпотетично можемо припустити, що звертання «Вельмишановний Петро Флорович» говорить про продовження їх знайомства, яке можна зарахувати до середини 1945 р. Саме тоді Петро Флорович був демобілізований з Червоної Армії і повернувся до викладацької роботи в Київському педагогічному інституті. Водночас він розпочав роботу над дисертацією, тему якої обирав самостійно, але консультувався щодо неї у листах з вченим, який мав високий науковий авторитет. «Вибір теми «Ковалевський і його погляди на середньовічну общину» вважаю вдалим, – відповідав Євген Олексійович. – Спробуйте взяти общину в цілому, зупинившись переважно на з.-європейській. Біографічних даних особливо не потрібно. Література (незначна) про Ковалевського подана Бузескулом. Головна складність – залежність М. Ковалевського від англійських і французьких соціологів типу Мена, Лавеле та ін. Доведеться про це написати коротко (із інших рук), чим достоїнство дисертації знижується... Хоча здоров'я моє погане і я дуже занятий, але буду радий дати Вам консультацію в межах моїх сил. Бажаю успіху Вашій роботі»².

У першій декаді літа 1946 р. в Москві за попередньою домовленістю мала відбутися зустріч двох вчених, але їй завадило погане самопочуття Є.О. Космінського. «Я дуже жалкую, що не вдалося побачитися з Вами; моє здоров'я дуже розхиталося, що я не зміг виконати взятих на себе зобов'язань, – писав він у листі від 1 липня 1947 р. – Роботу Вашу (кандидатську дисертацію – С.К.) я намагатимуся найближчим часом подивитися і дам про неї попередній відгук – але лише попередній. Серйозно зайнятися нею я зможу лише після тривалого лікування. В даний час усяка робота мені категорично заборонена»³. Втім, перебуваючи в підмосковному санаторію «Узкое», Є.О. Космінський, всупереч забороні лікарів займатися розумовою працею, тайкома прочитав роботу П.Ф. Лаптіна і надіслав йому короткий відгук про неї. «Він є цілком позитивним, – писав він автору дисертації. – Бажано б лише дати інший початок історіографічним екскурсам. Зокрема, дуже прошу Вас прочитати статтю Грановського, високо оцінену свого часу Чернишевським. У Вас багато стилістичних погрешностей. Уважно переглянув Вашу роботу в цьому форматі. Перечитати хорошу роботу неухважно – нестерпно». Водночас він подякував колезі вдячність за турботу про здоров'я й «теплій лист»⁴.

Оскільки майже в кожному листі до П. Ф. Лаптіна Є.О. Космінський скаржився на погане самопочуття або говорив про свої численні хвороби, з'ясуємо їх природу. Найголовнішою їх причиною був тягар постійного контролю й диктату директивних органів, якому не могли завадити ні високий науковий авторитет, ні посади й почесні звання видатного історика. Так, у 1946 р. Є.О. Космінський на чолі групи істориків ініціював видання збірника «Средние века» (вип. 2), присвяченого пам'яті Д.М. Петрушевського, що виявилось небезпечним, враховуючи неодноразові прижиттєві картання владними структурами. З цього моменту Євген Олексійович жив під постійним гнітом можливого покарання. Упродовж 1946–1948 рр. у зв'язку з цим виданням його звинуватили в буржуазному об'єктивізмі, апології «антимарксиста» Петрушевського⁵. Результатом стала важка хвороба історика (інфаркт), від якої він, як і від морального потрясіння тих років, не зміг оправитися до кінця життя.

Упродовж чотирьох місяців Петро Флорович старанно виправляв уваги рецензента і в грудні 1947 р. надіслав Є.О. Космінському остаточний варіант дисертації для підготовки ним відгуку офіційного опонента. «Буду чекати Вашу роботу і намагатимуся не затримувати. Прошу Вас лише разом з нею надіслати також той відгук, який я Вам надсилаю. Це полегшить мені нове прочитання. Якщо обов'язки офіційного опонента полягають лише у наданні письмового відгуку, то я зможу взяти на себе цей обов'язок, але якщо вимагається особистий виступ (як це вимагають у нас), то для мене неможливо», – писав Євген Олексійович у листі від 29 листопада 1947 р.⁶

Відгук Є.О. Космінського на кандидатську дисертацію П.Ф. Лаптіна «М.М. Ковалевський і його погляди на середньовічну общину», датований 10 січня 1948 р., був надісланий на ім'я проректора Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка І.Г. Пидопличка, про що він повідомив автора поштовою листівкою 18 січня 1948 р. «Якщо він Вас не зовсім задовольнить, звинувачуйте моє нездоров'я, що все триває. У всякому випадку він цілком позитивний. Бажаю Вам успіху в захисті та в подальшій роботі», – писав він⁷. Остання заувага, як і інші подібні застереження, вказують, що стан здоров'я Євгена Олексійовича не дозволяв йому бути присутнім на захисті дисертації, що відбувся в Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка 26 лютого 1948 р. Відсутність поміж українських учених фахівців у галузі історіографії, а також беззаперечний авторитет академіка Є.О. Космінського в науковому середовищі зумовили його призначення першим опонентом кандидатської дисертації П.Ф. Лаптіна. Двома іншими опонентами були затверджені завідувач кафедри історії СРСР Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка професор А.О. Введенський та кандидат історичних наук Г.С. Левін.

У відгуку на дисертацію П.Ф. Лаптіна Є.О. Космінський наголосив на актуальності теми дослідження, «присвяченій одному з визначних істориків дореволюційної Росії, який справив значний вплив на розвиток історичної науки і в Росії, і на Заході»⁸. До безсумнівних заслуг дисертації рецензент

зарахував по-перше, відтворення у першій главі головних подій історії життя і творчості вченого, а також ретельний аналіз його методологічних поглядів; по-друге, системний і критичний виклад поглядів М. Ковалевського на питання про середньовічну общину, визначення етапів їх розвитку; по-третє, аналіз європейської і російської історіографії з питання середньовічної західноєвропейської общини, а також поглядів класиків марксизму. Загалом, на думку опонента, автор «цілком справився зі своїм досить складним і важким (як і всі історіографічні теми!) завданням і подав роботу, що має науковий інтерес і відгукується на актуальні запити радянської історичної науки»⁹.

За результатом успішного захисту дисертації ухвалою Вченої ради Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка П.Ф. Лаптіну присвоїли вчене звання кандидата історичних наук. «Вітаю Вас з успішним захистом дисертації і з вченим званням кандидата історичних наук, – писав у вітальній листівці Євген Олексійович. – Дуже радий, якщо був Вам чимнебудь корисним. Бажаю Вам подібних ще більших успіхів у Вашій подальшій науковій роботі»¹⁰.

А дещо згодом, даючи відповідь П.Ф. Лаптіну на лист-подяку за консультації й поради упродовж написання дисертації і схвальний відгук на дисертацію, академік Є.О. Космінський писав: «Ви дуже перебільшуйте мою «допомогу» Вам. І при виборі теми, і при її розробці Ви були повністю самостійними і своїми успіхами зобов'язані лише самому собі». Він також висловив молодому колезі своє бачення його майбутньої теми докторської дисертації та її актуальності: «Я бачу, що Ви вже твердо вирішили писати докт. дис. про Ковалевського. Що стосується «кон'юнктури», то щодо них дуже задумуватися не потрібно. Докторська дисертація – головна робота в житті вченого і визначається усім напрямом його наукових інтересів. Все питання в тому – як написати»¹¹. Водночас Євген Олексійович підтримав ідею Петра Флоровича про написання статті для московського журналу «Вопросы истории». «Стаття повинна бути достатньо критичною по відношенню до автора, що аналізується. Але дар у Вас є, – писав він. – Лише побоююсь, що її надрукують нескоро. В портфелі редакції лежить чимало статей, що чекають на чергу»¹². Зрештою, він мав рацію щодо віддаленої перспективи публікації статті українського колеги, який на час її видання у вересневному номері журналу за 1955 р.¹³ вже третій рік працював на посаді виконувача обов'язків завідувача кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Ця стаття, підготовлена за матеріалами кандидатської дисертації П.Ф. Лаптіна, безсумнівно, стало однією з важливих подій початкового етапу його наукової творчості, як і захист дисертації.

Листування Є.О. Космінського з колегою не переривалося через його тривалу хворобу й рекомендації лікарів «розвантажуватися від роботи». Тож майже в кожному листі П.Ф. Лаптіну він висловлював вдячність за увагу до себе, інформував про стан здоров'я й просив вибачення «за неакуратність у кореспонденції». Зокрема, у листі від 19 травня 1949 р. Євген Олексійович інформував: «І зараз ще я перебуваю на постільному режимі після інфаркту,

що стався в середині квітня. Лікарі вважають, що справи йдуть на краще, але потрібне тривале лікування... Очевидно, доведеться зберегти лише головну роботу в Інституті історії Академії наук СРСР... Навряд чи вдасться побачитися з Вами раніше осені. Пишіть за Московською адресою, так буде надійніше. Повідомте, як просувається Ваша робота. Ще раз вдячний Вам за листа»¹⁴.

Попри хворобу, 22 травня 1949 р. Євген Олексійович направив до Петра Фроловича лист з проханням з'ясувати деякі моменти і відповіді на низку питань, пов'язаних із українськомовним виданням підручника «Історія середніх віків», виданим за редакцією О.Д. Удальцова, С.О. Космінського, О.Л. Вайнштейна. Він писав, що в сатиричному журналі «Крокодил» було надруковано, що в українському перекладі цього видання начебто йшлося про будівництво за візантійського імператора Юстиніана залізниць. «Це дає привід журналу адресувати до названих осіб ряд глузливих запитань, – наголошував він. – Мені потрібні ці свідчення, щоб направити листа в редакцію «Крокодила». Неприпустимо, щоб ні в чому не повинні історики обвинувачувались на весь Союз у потворній неосвіченості»¹⁵.

Виконуючи прохання колеги, Петро Фролович уже за кілька днів надіслав йому інформацію з питань, які цікавили його, про що свідчить поштова листівка О.С. Космінського від 1 червня 1949 р. «Дякую Вам за надіслану Вами довідку, – писав він. – Дійсно, безглузда помилка, але редактор російського тексту не винний в цьому, а винна редакція «Радянської школи» на чолі з П.О. Куцом. Я не заперечую проти Ваших намірів написати про це лист. Було б корисно направити лист і у видавництво «Радянська школа». Я зі свого боку напишу в редакцію «Крокодила»¹⁶.

Невдовзі в листі від 21 липня 1949 р. С.О. Космінський вдруге подякував за допомогу у розв'язанні питання про безглузду фактографічну помилку, що трапилась в українськомовному виданні підручника за його редакцією: «Вдячний за Ваш лист і за Ваш клопіт у «крокодилівській» справі. Я отримав із редакції «К.» лист із вибаченням за «помилку» і обіцянкою виправити її в одному із найближчих номерів». Крім того, повідомляв, що не має жодних відомостей із редакції журналу «Вопросы истории» щодо його статті («Проблема общины в працях М.М. Ковалевського» – С.К.), і просив знайомих узнати про неї. Водночас у листі він підтримав наукові студіювання українського колеги, висловлюючи побажання, щоб «руки не «опускалися» від такої дрібниці, як неакуратність редакції». «Чи то ще доводиться долати вченому на обраному шляху! Працюйте бадьоро, вдосконалюйтесь у Вашій справі, віддаючись науковій творчості і не дозволяйте бездумним бюрократам послаблювати Вашу енергію. Від того, буде чи не буде чи коли буде надрукована Ваша стаття в В.И., у Вашому науковому житті нічого не зміниться», – писав він¹⁷. Про відвертість і щирість взаємин між ученими свідчить така заувага автора листа: «Моє здоров'я чи нездоров'я якось стабілізувалося. Ні краще, ні гірше, а в цілому погано»¹⁸.

Восени 1949 р. П.Ф. Лаптін шукав слушну нагоду поїхати до Москви, розраховуючи на зустріч з Є.О. Космінським, який теж бажав зустрітися. «Буду дуже радий побачитися з Вами, якщо Ви приїдете до Москви», – писав він у листі до колеги 29 листопада 1949 р., у цьому ж листі підтримав критичну оцінку Петра Флоровича підручника з історії середніх віків В.Ф.Семенова¹⁹. «Звичайно, для вузів потрібен більш серйозний підручник. Зараз ми над текстом працюємо, – наголошував автор листа. – Побоююсь задалегідь сказати, наскільки вдалим він вийде. Наміри, у всякому випадку, гарні. Нещодавно вийшов мій підручник для середньої школи. В ньому деяке новаторство. Було б цікаво почути Вашу думку»²⁰. Крім того, Євген Олексійович інформував колегу про підготовку методичного посібника для шкіл з історії середніх віків, розповів про перспективу видання «свого журналу» (присвяченого проблемам медієвістики – С.К.), поділився планами видання «Збірників» журнального типу, в якому друкувалися б статті, замітки, рецензії, бібліографія, хроніка. «Добре, якщо б можна було видавати хоча б 2 книжки по 20-30 аркушів щорічно. Про це поговоримо з Вами при зустрічі, – підкреслював Є.О. Космінський. – А «Вопросы истории» – журнал для нас зовсім чужий»²¹.

Утім із невідомих нам причин їх запланована зустріч не відбулася. Ймовірно, їй завадили «незгоди», про які згадував Петро Флорович. Але листування між ними тривало, а коло питань, що обговорювалися, стосувалися наукової і педагогічної роботи та життєвих негараздів. Так, Євген Олексійович дякував «за пам'ять і лист», а також намагався підтримати колегу: «Дуже шкодую, що Ваші творчі плани затримуються життєвими знегодами. І в нас деякі медієвісти опинилися в такому ж становищі. Не знаю навіть, що можна Вам порадити»²².

У черговому листі, якій дійшов до адресата 4 лютого 1950 р., він подякував за зауваження до підручника з історії середніх віків для учнів середніх шкіл, які мав врахувати у наступних перевиданнях і в підготовці навчальних програм з цього курсу. «Зараз за мою редакцією готується підручник для вузів (разом зі Сказкіним) – триває його обговорення в Інституті історії, – інформував він і висловлював стурбованість мовчанням Петра Федоровича про його наукові студіювання – Як триває Ваша наукова робота? Бажаю Вам здоров'я і подальших успіхів»²³.

В останній декаді вересня 1950 р. Є.О. Космінський отримав від керівництва науково-методичного кабінету (м. Київ) на рецензію рукопис П.Ф. Лаптіна «Посібник з хронології історії середніх віків: для студентів-заочників педагогічних інститутів». Але погіршення стану здоров'я не дозволяло йому у визначений термін підготувати на нього рецензію, про що він написав колезі: «Останнім часом я став погано бачити і мені доводиться досить обмежити роботу, пов'язану з читанням, зокрема роботу з рецензування. Крім того, у мене у зв'язку з цим накопичилось чимало не зданої на термін роботи. Мені дуже важко знайти час для рецензування Вашої роботи. Я мав би всі підстави відмовитися, але через прихильність до Вас я намага-

тимуся прочитати Ваш рукопис і дати щодо нього зауваження і висновок... Навряд чи зможу надіслати мою рецензію раніше 15–20 жовтня» (лист від 30 вересня 1950 р.)²⁴. Рецензування посібника затримала також підготовка Є.О. Космінським доповіді на сесії Академії наук в Єревані та «зіпсований зір (помутніння кристаліка)», про що він повідомив П.Ф. Лаптіна поштовою листівкою²⁵. Зрештою, Петро Фролович отримав з Москви довгоочікуваний відгук на посібник і посторінкові зауваження, які, за дорученням академіка Є.О. Космінського підготував його учень кандидат історичних наук А.П. Левандовський. «В деяких випадках я в своїх зауваженнях з ними згідний, – писав він. – В іншому Ваша воля використати їх чи ні»²⁶. Зрештою, наприкінці 1950 р. посібник П.Ф. Лаптіна був виданий²⁷ і використовувався в навчальному процесі кількома поколіннями студентів педагогічних інститутів заочної форми навчання.

У вересні 1951 р. у зв'язку із закриттям історичного відділення Житомирського педагогічного інституту П.Ф. Лаптін перейшов на роботу до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Віддаленість адміністративного центру Поділля від Москви не перервала наукові зв'язки академіка Є.О. Космінського з доцентом П.Ф. Лаптіним, але вони стали епізодичними і нерегулярними із-за погіршення стану здоров'я і майже постійних хвороб Євгена Олексійовича, через що він змушений був відмовитися від посади завідувача сектору історії середніх віків Інституту історії АН СРСР. «Вибачне, що так довго не відповідав Вам, – писав він у листі від 1 липня 1952 р. – ...Хвороба невизначена – почасти тривка застуда, почати діабет, почасти серце – усього потрохи, але разом все це дає стан фізичної і душевної розбитості, при якому дуже важко працювати. А працювати увесь час доводиться, щоб не затримати важливих і термінових завдань. Працювати доводиться мимоволі уповільненими темпами». Автор листа дякував за запрошення відвідати Кам'янець-Подільський, але застерігав, що навряд чи ним скористається: «Моя робота сильно постраждала від хвороби і мені доведеться тривалий час бути прив'язаним до Москви. Дуже прошу мене вибачити за неакуратність в кореспонденції. Повірте, я щиро ціную Ваше добре ставлення до мене і глибоко Вам за нього вдячний»²⁸. Крім того, лист Є.О. Космінського від 1 липня 1952 р. свідчить, що його автор співчував колезі у зв'язку з його переїздом в провінцію і висловлював надію, що «на новому місці роботи Ви знайдете задоволення. Щиро бажаю Вам цього, а більш за все бажаю здоров'я, сил і бадьорості духу»²⁹.

3 липня 1952 р. тривала понад дворічна пауза в їх листуванні. Його відновив П.Ф. Лаптін, який восени 1954 р. надіслав у подарунок Євгену Олексійовичу посилку з грушами та вітальну листівку. Той відразу (лист від 10 листопада 1954 р.) щиро подякував Петру Фроловичу від себе і своєї родини: «Ваша посилка принесла мені велика радість, як свідчення, що Ви не забули того невеликого сприяння, що я Вам колись надав. Я добре пам'ятаю зі свого боку, як Ви допомогли мені відбити незаслужену образу з боку недбалої преси». Є.О. Космінський повідомив про вихід з друку за його редак-

цією двотомної праці з історії англійської буржуазної революції XVII ст.³⁰, висловив готовність послати колезі відбитки його останніх статей, цікавився його можливостями отримувати наукові книги й умовами його роботи³¹.

Навесні 1955 р. вчені обмінялися привітаннями з нагоди Дня миру і міжнародної солідарності. Євген Олексійович додав: «Здається, мені доведеться переключити свою роботу на історіографічні теми. Колись я читав курс з історіографії середніх віків, читав його 2 роки і довів до середини XIX ст. Потрібно його доопрацювати і закінчити раніше, ніж я втрачу здатність до роботи»³². Втім, як з'ясувала колега видатного російського медієвіста Е.В. Гутнова, «зморений від «картання», він не наважився за життя опублікувати вже готові стенограми своїх лекцій з історіографії»³³. Курс лекцій з історіографії середніх віків (з V до середини XIX ст.), який Є.О. Космінський читав студентам історичного факультету Московського державного університету (з 1936 по 1947 р.), був посмертно опублікований у 1963 р.³⁴. На тлі вульгаризаторської тенденційності історіографії, що панувала в 30–40-і роки, лекції Є.О. Космінського вирізнялися дослідницьким характером і були проривом до наукового осягнення історіографії. В них учений, по-перше, розглядав історію історичної науки на широкому тлі соціального життя як частину громадської думки і культури, наполягав на тому, що до її оцінки необхідно підходити з позицій історизму, без вульгаризації і модернізації поглядів істориків минулого; по-друге, визначальними критеріями оцінки істориків минулого вважав те нове, що вони привнесли в історичну думку порівняно зі своїми попередниками, й ступінь збереження цінності їх робіт у наступні періоди.

Важливе значення для з'ясування стосунків двох учених наприкінці 50-х років має лист Євгена Олексійовича до колеги в Кам'янець-Подільський, датований 26 липня 1958 р. У цей останній важкий рік свого життя Є.О. Космінський, відчуваючи постійну недоброзичливу увагу «зверху» та окремих критично налаштованих колег, які звинувачували його в «економічному матеріалізмі» й примирливому ставленні до буржуазної історіографії, замкнувся в собі, постійно хворів. Але він знаходив можливість писати листи колегам і друзям. «Вибачте, що відповідаю Вам з таким запізненням. Погане самопочуття вносить безлад у мою кореспонденцію», – писав до Кам'янця-Подільського він демонстрував бажання співпраці на ґрунті вивчення російської медієвістики нового часу: «Дуже шкодую, що не вдалося побачитися з Вами під час Вашого перебування в Москві. Не говорячи про приємність зустрічі, відповісти на Ваші запитання було значно легше під час особистої бесіди, ніж при письмовому спілкуванні»³⁵. Відповіді Є.О. Космінського на питання П.Ф. Лаптіна, що стосувалися структури його докторської дисертації, зводилися до такого: по-перше, автор повністю вільний у виборі того або того рішення, яке залежить головним чином «від зібраного ним матеріалу»; по-друге, він має повне право обмежити дослідження відповідними хронологічними рамками, але це не звільнить його «від обов'язку врахувати досягнення радянської історіографії в області проблеми общини

у формі чи вступу, чи висновків або ж в іншому викладі»; по-третє, «виклад за проблемами (а не за авторами) є найкращим у дослідницькій роботі, хоча, можливо, складнішим»; по-четверте, «дати хоча б коротку суму проблем, поставлених західною історіографією (що не виключає повернення до цієї теми в іншому викладі); по-п'яте, «дати главу, присвячену методології російських позитивістів»³⁶. Водночас автор листа зауважив, що висловлені поради не ґрунтуються на достатньому знайомстві з проведеною науковою роботою та отриманими результатами, а тому він не наполягав на їх дотриманні, якщо «Ви визнасте для себе більш вдалим інше рішення»³⁷.

Лист Є.О. Космінського до П.Ф. Лаптіна від 26 липня 1958 р. є останнім за хронологією свідченням багаторічних зв'язків учених, перерваний через важку хворобу першого та його смерть 24 липня 1959 р. Петро Флорович продовжив працювати на кафедрі історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту до 1986 р. Втіленням його творчих задумів, про які йшлося в листуванні з академіком Є.О. Космінським, стала монографія, присвячена історіографічному аналізу питання общини в працях представників російської позитивістської школи медієвістів, видана в 1971 р. в київському видавництві «Наукова думка»³⁸.

Отже, листування академіка Є.О. Космінського і доцента П.Ф. Лаптіна, збережене його родиною, свідчить про співпрацю в 40-х – 50-х рр. ХХ ст. представників двох поколінь радянських істориків на ґрунті вивчення проблем історіографічного аналізу однієї з ключових проблем європейського середньовіччя в російській історіографії ХІХ – початку ХХ ст., збереження й розвитку в РРФСР і УРСР медієвістики як важливої галузі історичної науки, а також підготовці кількох поколінь кваліфікованих вчителів-істориків.

Примітки

- 1 Гуревич А. История историка / А.Я. Гуревич. – М.; СПб., 2012. – С. 19.
- 2 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 4 травня 1946 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 3 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 липня 1947 р. // Там само.
- 4 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 26 липня 1947 р. // Там само.
- 5 Див., наприклад: Кротов А. Примиренчество и самоуспокоенность // Литературная газета. – 1948. – 8 сентября.
- 6 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 29 листопада 1947 р. // Там само.
- 7 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 18 січня 1948 р. // Там само.
- 8 Косминский Е. Отзыв о работе П.Ф. Лаптина «М.М. Ковалевский и его взгляды на средневековую общину» // Архів родини Ю.П. Лаптіна. – С. 1. Там само. – С. 2-4.
- 10 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 10 березня 1948 р.] // Там само.
- 11 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [не пізніше 29 жовтня 1948 р.] // Там само.
- 12 Там само.
- 13 Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах М.М. Ковалевского // Вопросы истории. – 1955. – № 9. – С. 110-120.
- 14 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 19 травня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.

- 15 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 22 травня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 16 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 червня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 17 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 21 липня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 18 Там само.
- 19 Семенов В.Ф. История средних веков: учебник для учительских инститов. – М.: Учпедгиз, 1949. – 424 с.
- 20 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 29 листопада 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 21 Там само.
- 22 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [Б.д.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 23 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 2 лютого 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 24 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 30 вересня 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 25 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 21 жовтня 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 26 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [Не пізніше грудня 1950 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 27 Лаптін П.Ф. Посібник з хронології історії середніх віків: для заочників педагогічних інститутів. – К., 1950. – 87 с.
- 28 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 липня 1952 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 29 Там само.
- 30 Английская буржуазная революция XVII века: В 2-х т. / Под ред Е.О. Косминского, Я.А. Левицкого. – М.: Из-во АН СССР, 1954.
- 31 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 10 листопада 1954 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 32 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 3 травня 1955 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 33 Гутнова Е.В. Евгений Алексеевич Косминский (1886–1959) / Е.В. Гутнова // Портреты историков: Время и судьбы: В 2-х т. – Т. 2: всеобщая история. – М.; Иерусалим, 2000. – С. 175.
- 34 Косминский Е.А.
- 35 С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 26 липня 1958 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 36 Там само.
- 37 Там само.
- 38 Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф. Лаптин. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с.

Резюме

В статті на основі писем видаючогося руского историка-медиевиста академика Е.А. Косминского к украинскому историографу П.Ф. Лаптину, что впервые вводятся в науковий оборот, реконструированы взаимоотношения ученых в середине 40-х – 50-х годов XX в.

Ключевые слова: П.Ф. Лаптин, Е.А. Косминский, взаимоотношения, эпистолярный, письма, ученый.

Одержано 3 жовтня 2012 р.

УДК 94(477)(092)

П.Ф. Лаптин

ПРОБЛЕМЫ ОБЩИНЫ В ТРУДАХ А.Я. ЕФИМЕНКО

Александра Яковлевна Ефименко (1848-1918) – крупный представитель русской и украинской либерально-народнической историографии, историк-этнограф. Весьма популярна у современников. Интенсивная творческая жизнь Ефименко, смелость и оригинальность ее научного мышления, своеобразие ее исторических концепций и гипотез, построенных на большом фактическом материале, – все это создавало научный авторитет ученого, особенно в этнографии. На Ефименко ссылаются классики марксизма¹. Советские историки всегда проявляли большой интерес к творчеству А.Я. Ефименко, но обращались к нему, преимущественно, в общих работах, монографические же исследования предпринимались весьма редко².

Мы избрали предметом нашего исследования проблему общины в творческом наследии А.Я. Ефименко, и это не случайно. Именно изучение истории общины стало призванием всей научной жизни Ефименко, определило все ее творческие устремления, ее место в исторической науке. Историографический анализ данного вопроса представляет не только исторический, но и большой теоретический интерес. Напомним, что классики марксизма, опираясь на труды лучших представителей прогрессивной исторической мысли, создали общинную теорию, открывшую путь к познанию сложнейших проблем исторического процесса. Неслучайно реакционные буржуазные историки, ведя борьбу с марксизмом, всегда прилагали максимальные усилия, чтобы поколебать общинную теорию, ревизовать и обесценить все лучшее, что создано в этой области передовыми учеными в прошлом и настоящем. К этим ученым, несомненно, относится и А.Я. Ефименко. Поэтому «общинное наследие», которое нам оставила талантливый историк, во многом сохраняет познавательную ценность и на сегодня, раскрывает ту роль, которую сыграли прогрессивные русские историки в развитии отечественной исторической мысли. По праву А.Я. Ефименко может быть отнесена к известной школе Лучицкого-Ковалевского, столь много сделавшей в изучении проблем общины.

Прежде всего, несколько слов о методологической системе взглядов А.Я. Ефименко, лежащей в основе ее общинной концепции. Философским ее кредо был позитивизм, воспринятый сквозь призму русской исторической действительности 70-80-х годов XIX в.³ Признание закономерности